
Μ Α Ρ Τ Υ Ρ Ι Ε Σ

Νίκος Περγιάλης

Για το θέατρο σκιών στις λαϊκές γειτονιές και τον
καραγκιοζοπαίκτη Δημήτρη Μανωλόπουλο

*

[Συνομιλία με τον Γιάννη Κουρή]

Γεννήθηκα το 1931, στην Αθήνα και είμαι 66 χρονών. Έμενα στα σύνορα Μεταξουργείου και Ακαδημίας Πλάτωνος, στη «Βιό». Και οι δικοί μου, όλοι, οι πάντες, είναι αθηναίοι ...είμαι αθηναίος βέρος. Ο προπάππος ήτανε [ν]αξιώτης, Περγιάλης... Αλλά δεν θυμόμαστε, ούτε ξέρω για τη Νάξο τίποτα, ούτε έχω πάει ποτέ μου. Δεν είχαμε καμιά επαφή. Είναι τόσο μακρινή η υπόθεση αυτή. Αλλά επειδή ήμαστε φτωχοί τότε, ήμαστε πολύ φτωχοί, και δεν είχαμε σπίτι δικό μας, αλλάζαμε σπίτια, δεν

* Το κείμενο που ακολουθεί είναι αποτέλεσμα δύο συναντήσεων που είχαμε με τον Νίκο Περγιάλη, μουσικό που τραγουδά και γράφει ρεμπέτικα τραγούδια. Στη συζήτηση όμως αυτή μιλά κυρίως για το θέατρο σκιών, παρ' όλο που δεν ασχολήθηκε ιδιαίτερα με αυτή την τέχνη. Η οικογένειά του είχε στενές σχέσεις με το γνωστό αθηναίο караγκιοζοπαίκτη Δημήτρη Μανωλόπουλο, στη μάντρα του οποίου συχνάζε και προπολεμικά εργαζόταν ως μικροπωλητής ο Νίκος Περγιάλης. Αργότερα, μετά την Κατοχή, βοήθησε στις παραστάσεις του για μικρό χρονικό διάστημα.

ήμασταν μόνο σε ένα, που σου είπα, εκεί στη «Βιό». Και στον Πλάτωνα κάτω κάτσαμε και στο Μεταξουργείο μέσα κάτσαμε, όπου βρίσκαμε βολικό σπίτι... Και στον Κολωνό καθόμαστε, αλλά εκεί πέρα γύρω, αυτή ήταν η περιοχή...

Δεν αλλάζαμε συχνά σπίτι... Κατά την διάρκεια αυτή, τρία-τέσσερα σπίτια. Ή επειδή κατεδαφιζότανε ή επειδή τό 'θελε ο ιδιοκτήτης, γιατί, μην κοιτάς, οι ιδιοκτήτες τότε δεν ήταν πλούσιοι, νά 'χουν τα μέγαρα. Καλύβια είχανε και αυτοί... Καμιά φορά αυτό που νοικιάζανε ήτανε καλύ-

Ζητήσαμε από τον Νίκο Περγιάλη να μας μιλήσει για τον ελληνικό караγκιόζη, με σκοπό να συλλέξουμε πληροφορίες όχι από έναν άμεσο δημιουργό, έναν караγκιόζοπαίχτη, αλλά από έναν άνθρωπο κοντινό, ένα συστηματικό θεατή και ευκαιριακό παίχτη, από έναν ανήλικο μικροπωλητή της μάντρας, κάτοικο της λαϊκής γειτονιάς, φορέα και δημιουργό μιας άλλης λαϊκής παράδοσης της πόλης, του ρεμπέτικου τραγουδιού. Οι δημιουργίες του λαϊκού πολιτισμού της υπαίθρου και της πόλης αποτελούν, όπως γνωρίζουμε, συλλογικές δημιουργίες, κατορθώματα ευρύτερων ομάδων ανθρώπων, που συμμερίζονται τους κώδικες και τους κανόνες τους, ελέγχουν τους άμεσους δημιουργούς, συμμετέχουν στις αλλαγές των μορφών τους. Παρ' όλα αυτά, κάθε φορά που ασχολούμαστε με ένα σχετικό θέμα, λησμονούμε σχεδόν συστηματικά να ψηλαφίσουμε, έστω και πρωτογενώς, πληροφορίες άλλες από αυτές που προέρχονται από άμεσους φορείς της συγκεκριμένης τέχνης, κατά προτίμηση επώνυμους. Προσπαθώντας να ξεφύγουμε από αυτήν την τακτική, ζητήσαμε από έναν παλιό ρεμπέτη να μας πει αυτά που ξέρει για τον караγκιόζη.

Οι πληροφορίες που πήραμε εστιάζονται τοπικά στις λαϊκές γειτονιές της Αθήνας και σε μεγάλο βαθμό αφορούν ένα μόνο караγκιόζοπαίχτη, τον Δημήτρη Μανωλόπουλο. Κατά την γνώμη μας, αυτό καθιστά σημαντική τη μαρτυρία του Νίκου Περγιάλη, διότι δεν πρόκειται για ένα λόγο γενικώς περί του θεάτρου σκιών, αλλά μια εκτεταμένη μαρτυρία που περιορίζεται, άρα και ελέγχεται, στο χρόνο, τον τόπο και τα πρόσωπα. Ταυτόχρονα βρισκόμαστε μπροστά σε μια εικόνα της καθημερινής ζωής των κατοίκων μιας λαϊκής περιοχής της Αθήνας, του Κολωνού, του Μεταξουργείου και της Ακαδημίας Πλάτωνος, στα χρόνια της δεκαετίας του '40.

Από το κείμενο που ακολουθεί έχουν αφαιρεθεί οι ερωτήσεις μας και ο λόγος του συνομιλητή μας μεταφέρεται αυτούσιος, ενώ οι απαραίτητες συμπληρώσεις και διευκρινήσεις είναι σε αγκύλες.

τερο από αυτό που μένανε και το μετανιώνανε, έδιωχναν τον ενοικιαστή και καθόντουσαν οι ίδιοι ...Καταλάβατε... Συνήθως, ήταν ένα ωραίο σπίτι, ένα καλό σπίτι, που έμενε ο νοικοκύρης και η αυλή γύρω-γύρω είχε χαμόσπιτα. Μέσα στην αυλή κατοικούσαν κάμποσες οικογένειες, μέχρι τέσσερις, το πολύ. Η τουαλέτα ήταν μία, ήταν στην αυλή.

Δεν είχε πλυσταριό... Υπήρχε ένας χώρος εκεί, αλλά συνήθως έπλεναν μπροστά στην πόρτα, στην αυλή, κοντά στην τουαλέτα, η καθεμιά νοικοκυρά με τη σκάφη της... Γιατί έπρεπε, άμα πλύνει η μία, να περιμένει η άλλη... Μερικά είχανε πλυσταριά... Κι αν υποθέσουμε ότι πήγαινε η τάδε νοικοκυρά κι ήθελε να πλύνει κάτι, η μάνα μου, φερειπείν, πήγαινε δίπλα τη σκάφη και με το τρίποδο και πλένανε.

Ο πατέρας μου ήταν ανθοπώλης, υπαίθριος. Και μ' έπαιρνε και μένα μαζί του, κράταγα κάνα ματσάκι λουλούδια, για κράχτη, που λένε, να παίρνουν από μένα και αυτός πίσω ας πούμε με το πανέρι στον ώμο... Γυρνάγαμε όλες τις γειτονιές. Και σε πανηγύρια και σε γιορτές ενοριών πηγαίναμε. Παντού όπου μπορούσε να μαζευτεί κόσμος κυρίως. Σε όλες τις περιοχές της Αθήνας, μέχρι και Κολωνάκι... Πηγαίναμε και σε καλές γειτονιές. Βέβαια! Είχαμε και καλές πελάτισσες. Και μπορώ να σου πω πως μερικές φορές βγάζαμε καλά λεφτά. Κούραση όμως μεγάλη. Ποδαρόδρομος... Πού να μπεις με το πανέρι μέσα στο λεωφορείο... Και σπάνια ξεπουλούσαμε.

Δεν πήγα σχολείο, αλλά πήγα στο πανεπιστήμιο. Περίπου στο πανεπιστήμιο... Παράξενο φαίνεται αυτό; Να το εξηγήσω: Στο δημοτικό δεν πήγα καθόλου. Δεν πήγα... Γιατί οχτώ χρονών, θυμάμαι, εφτά με οχτώ χρονών πούλαγα κουλούρια και παστέλι στου Μανωλόπουλου τη μάντρα, του караγκιοζοπαίχτη. Ο πατέρας μου είχε φιλίες με αυτόν, φιλίες οικογενειακές. Ο Μανωλόπουλος καθότανε εκεί κοντά, στην οδό Κερατσινίου, στο Μεταξουργείο. Ε..., ο πατέρας μου καθόταν στο ταμείο του θεάτρου σκιών, και τού 'δινε κάτι, ένα χαρτζιλίκι, ο Μανωλόπουλος. Και 'γώ πούλαγα πασατέμπο μέσα στο караγκιοζοθέατρο. Τα 'κονομάγαμε δηλαδή... και έβλεπα κάθε βράδυ караγκιοζη, και ξέρω πώς σκεφτότανε και πώς εκινείτο ο Μανωλόπουλος.

Όταν τέλειωσε η Κατοχή, —ο πατέρας μου πέθανε το 1940 και άφησε τη μητέρα μου χήρα με πέντε μικρά παιδιά— πέντε είμαστε, αγόρια, ανήλικα και τα πέντε. Επομένως λοιπόν, υπήρχε μεγάλη δυστυχία... Η μάνα μου ξενόπλενε και πήγαινε από 'δώ και από 'κει και έκανε θελήματα σε συγγενείς, σε πλούσιες οικογένειες κλπ. Για να μας ζήσει... Μετά την Κατοχή, αρρώστησε η μάνα μου και πήγε στο νοσοκομείο· κάθησε αρκετούς μήνες. Και ήρθε ο Ερυθρός Σταυρός να μας πάρει, να μας ταΐσει. Και μένα με πήγαν σ' ένα ορφανοτροφείο, προσωρινά, μέχρι να γίνει καλά η μάνα μου, για λίγο χρονικό διάστημα. Και 'κει λοιπόν με ρωτάει μια δασκάλα:

«Ξέρεις γράμματα; Έχεις βγάλει το δημοτικό;» «Ναι» είπα εγώ... Και μού 'βαλε και έκανα μια πρόσθεση, μια αφαίρεση, μια διαίρεση, μού 'πε και κάτι άλλα... Εγώ ήξερα και διάβαζα και ήξερα και έκανα όλα αυτά... Και μού 'δωσε απολυτήριο δημοτικού. Δηλαδή το ίδρυμα αυτό μού 'δωσε απολυτήριο δημοτικού, γιατί σου λέει «Κατοχή ήτανε...» Ποιος ξέρει πώς σκεφτήκανε;... Και όταν γύρισα —έγινε η μάνα μου καλά και γυρίσαμε το 1950— πήγα στο γυμνάσιο, εφοίτησα στο γυμνάσιο. Επειδή όμως δούλευα το πρωί σε εργοστάσια, είτε στην ταβέρνα με το μπαγλαμαδάκι το βράδυ, πήγα στο γυμνάσιο το νυχτερινό. Ήταν ένα από τα πρώτα νυχτερινά γυμνάσια, στο Ένατο Γυμνάσιο Θηλέων, Μειχτό Νυχτερινό Παράρτημα Λιοσίων. Εκεί πήγα έξι χρόνια.

Επί έξι χρόνια έκανα τις εξής ασχολίες: Την εποχή εκείνη, '49 με '50, είχε έρθει το πρώτο εργοστάσιο πλαστικών ειδών στον Κολωνό και καθόμουνα κοντά: Η «Αμέρικαν-Πλάνστρομ». Και πήγα και έπιασα δουλειά εκεί. Έπαιρνε εργάτες τότε, μόλις είχε [αρχίσει και] πρωτοδιοργανωνόταν και πήγα και έπιασα δουλειά. Και παρακάλεσα εκεί τον επικεφαλής να με βάλει πρωινό· είχε τρεις βάρδιες, έξι-δύο, δύο-δέκα, δέκα-έξι. Και με έβαλε έξι-δύο το πρωί. Και πήγαινα έξι-δύο δουλειά, ερχόμουνα το μεσημέρι έτρωγα, διάβαζα λίγο, εφτά η ώρα πήγαινα στο γυμνάσιο. Δέκα η ώρα τελειώναμε· τρεις ώρες κάναμε στο γυμνάσιο... Πήγαινα στην ταβέρνα, έλεγα πέντε-έξι τραγουδάκια, έβγαζα κάνα δεκάρικο, δεκαπε-

ντάρι, και γύρναγα να κοιμηθώ, για να σηκωθώ στις πέντε η ώρα, πεντέμισι. Ευτυχώς, ήτανε κοντά, σηκωνόμουνα πεντέμισι, έξι παρά... και σε ένα λεπτό ήμουνα έτοιμος. Επί έξι χρόνια δεν με είδε ούτε ήλιος ούτε φεγγάρι, σαν να ήμουνα καταδικασμένος, στις υπόλοιπες εκδηλώσεις της ζωής. Και έτσι έβγαλα το γυμνάσιο.

Μετά ήθελα να πάω στη Νομική, στο Πανεπιστήμιο και πήγα σε ένα φροντιστήριο... Τότε ήταν το φροντιστήριο του Βασιλειάδη, Πανεπιστημίου και Χαριλάου Τρικούπη, από τα πρώτα φροντιστήρια. Και εκεί που κόντευα να τελειώσω το φροντιστήριο, αρρώστησα με το πόδι μου, τό'σπασα, και πήγα στο νοσοκομείο και πάνε τα πανεπιστήμια, πάνε όλα. Όταν βγήκα, δεν υπήρχε ούτε κουράγιο, δεν υπήρχαν και χρήματα. Αλλά πίστευα ότι θα τα καταφέρω...

Μετά, δουλειά και διάβασμα, μου άρεσε να διαβάζω πολύ. Αφού σου λέω, δεν είχα βγάλει το δημοτικό και πήρα απολυτήριο δημοτικού. Μετά το γυμνάσιο έκανα πολλές δουλειές, τραγουδούσα... Βέβαια επαγγελματίες δεν ήμαστε ποτέ! Είχα πάει σε μια σχολή λογιστών, μονοετή, του Βαλσαμάκη, Τρίτη Σεπτεμβρίου και Μάρνη. Και μετά έπιασα δουλειά σε μια αποθήκη υφασμάτων και μετά στα χασάπικα. Πήγα στα παλιά μου στέκια, πήγα ως λογιστής πλέον, γιατί μικρός πήγαινα με το καρτσάκι στη Βαρβάκειο Αγορά και έκανα θελήματα. Και με είδαν ξαφνικά λογιστή, μορφωμένο... δήθεν μορφωμένο, όσο μπορώ να πω μορφωμένος... και έκανε εντύπωση στους χασάπηδες, σου λέει: «Ρε 'σύ πιτσιρικά δεν περιμέναμε να μας έρθεις τώρα μεγάλος και τρανός». Εκεί τους περισσότερους τους ήξερα και τους ξέρω ακόμα... Είναι ωραίοι τύποι οι χασάπηδες...

Αν έπαιζα μπαγλαμαδάκι μέσα στην αγορά; Ε... όχι... Α!... Παλιά ναι! Παλιά με το καρτσάκι είχα και το μπαγλαμά μαζί. Και κάθε φορά σταματάγαμε και όπως μαζεύονται οι χασάπηδες στο τέλος της δουλειάς, βάζουν τα τραπεζάκια έξω, και τώρα να πας ακόμα, βάζουνε τα ούζα τους, τα μεζεδάκια τους. Και έλεγαν: «Έλα ρε πιτσιρικά, παίξε μας κάτι...» Και καλαμπούρι, καρπαζιά, καρπαζιά αλλά... και το δωράκι, τα φράγκα... Τώρα αυτό που είπα για τη ζωή μου είναι το εν εκατοστό. Άλλη

φορά θα τα πούμε καλύτερα, να μπορώ και εγώ... γιατί ξεχνάω... Ξεχνάω... Τώρα μπορεί να ξέχασα κάτι πολύ σημαντικό να πω...

Δούλευα σαν λογιστής στην αγορά το πρωί. Και απαραίτητως δούλευα στις ταβέρνες με το μπουζούκι και το μπαγλαμά. Το βράδυ πήγαινα αργά, είχα φερειπείν καιρό να πάω με κάνα γκομενάκι... Γιατί γυναίκα δεν μας έλειψε ποτέ. Μόλις τριχώσαμε, που λένε...

Εγώ με τον Μανωλόπουλο, τον караγκιοζοπαίχτη, έπαιξα μετά την κατοχή. Αφού το '31 γεννήθηκα, προπολεμικά δεν μπορούσα να παίξω, πέντε χρονώ και έξι... Πουλούσα όμως πασατέμπο στη μάντρα του. Σχέσεις είχα και με το Μιχόπουλο μετά, τώρα τελευταία... Αλλά ότι τους έδιωχνε η αστυνομία και ήταν παράνομοι... δεν το είδα αυτό εγώ πουθενά... Ο Μανωλόπουλος ερχόταν με την άμαξα, αποθέωση μέσα, και οι αστυνομικοί και όλοι οι άλλοι... Κανονικό θέατρο, και προπολεμικά μιλάω τώρα... Πού βρήκαν αυτοί οι караγκιοζοπαίχτες ότι τους κυνηγήσανε; Ε! αν είχανε δοσοληψίες με το νόμο... ναι! Αλλά ο караγκιόζης δεν διώχθηκε... Είναι λάθος αυτό, δεν το είδα αυτό εγώ, χρόνια ολόκληρα, να πεις ότι ήτανε μια αναλαμπή που δούλεψα στον караγκιόζη... Στον караγκιόζη και στο σπίτι του Μανωλόπουλου και στη μάντρα του, αρχές της οδού Κίμωνος και Κερατσινίου ολόκληρη ζωή, μαζί με τον πατέρα μου: ήτανε φίλοι, οικογενειακοί φίλοι... Εγώ περισσότερο πήγαινα στο σπίτι του Μανωλόπουλου, γιατί είχε μια караκάξα και την είχε μάθει καιμίλαγε. Και είχε μια σφεντόνα για να διώχνει τις γάτες. Γιατί είχε αυλή, με κληματαριά και με αυτά... Και πηγαίνανε οι γάτες να φάνε την караκάξα. Και καθότανε στην πολυθρόνα και είχε την σφεντόνα. Ρωτήστε, άμα βρείτε το γιο του, τον Διονύση, γιατί τον έχω χάσει, ψάχνω να τον βρω και εγώ...

Κάποιοι караγκιοζοπαίχτες, μπορεί να είχανε άλλες δοσοληψίες με το νόμο, μπορεί να τους κυνηγούσε η αστυνομία. ... Τι σημασία όμως έχει αν είναι караγκιοζοπαίχτες, μην στεκόμαστε εκεί, ότι κυνηγάγανε δήθεν τον караγκιόζη. Θά 'χαν δοσοληψίες... ναι... Δοσοληψίες μπορεί να έχει ο καθένας... Εγώ θυμάμαι μια φορά μου είπανε: «Τα μάθατε τα νέα;» — στη γειτονιά τώρα — «Πιάσανε τον κύριο... ξέρω 'γώ... «Αυτόπουλο».

Τον πήγανε «μέσα». Μα ο κύριος «Αυτόπουλος» προχτές ήτανε με τον υπουργό, ρε παιδί μου. Τον κύριο αυτόν πιάσανε;» Με κατάλαβες; Δεν παίζει ρόλο ποιοι είναι. Άμα έχει δοσοληψίες με την Αστυνομία, ή караγκιοζοπαίχτης είναι, ή εφοπλιστής είναι, ή ό,τι νά 'ναι, θά 'χει μπερδέματα. Τώρα πού βασιστήκανε αυτοί οι караγκιοζοπαίχτες και λένε ότι κυνηγήθηκαν; Είναι δυνατόν να κυνηγάει η αστυνομία τον караγκιοζή και να στήνουν ολόκληρες μάντρες, με καρέκλες, να κόβουνε εισιτήρια από την εφορία, νά 'χουν ταξιθέτη. Ταξιθέτη είχε ο Μανωλόπουλος... Τόσο μεγάλος караγκιοζοπαίχτης ήταν και τόσο περίφημη η μάντρα του. Και επειδή ήταν λίγο χαμηλή η μάντρα γύρω-γύρω και δεν είχε θέσεις, όλοι σκαρφαλώνανε τις μάντρες. Βάζανε σκαμνιά, βάζανε καρέκλες, για να δουν το μεγάλο αυτό καλλιτέχνη. Μεγάλος καλλιτέχνης...

Προπολεμικά στον караγκιοζή πήγαιναν περισσότερο μεγάλοι. Όταν λέμε μεγάλοι, δεν εννοούμε γέροι... Μεγάλοι άνθρωποι... βεβαίως... Δεν μπορώ να στο περιγράψω και δεν υπάρχει καμιά μαρτυρία. Να σου πω ότι ο Μανωλόπουλος ήτανε θεατρίνος, ήτανε ηθοποιός. Οι παραστάσεις του ήτανε ποιοτικές, σοβαρές, δεν ήτανε σαχλαμάρας караγκιοζοπαίχτης.

Τα έργα που παίζονταν ήταν κυρίως κωμωδίες. Άμα υπάρχει ο Караγκιοζής μέσα, όλα κωμωδοποιούνται. Δεν καταλαβαίνεις τώρα;... Αλλά και Κατσαντώνης και Καπετάν-Γκρης... Ναι-ναι, και ο Καπετάν-Απέθαντος, αυτός που δεν πέθαινε ποτέ, ας πούμε, η πιο ψηλή φιγούρα, η πιο καταπληκτική φιγούρα, πιο ψηλός και από το Μπάρμπα-Γιώργο. Ο Μπαρμπαγιώργος —μας έλεγε ο Μανωλόπουλος— ότι φτιάχτηκε για να δέρνει το Βεληγκέκα... Ο βλάχος με την γκλίτσα, ο οποίος δεν λογαριάζει τίποτα, γι' αυτό είναι και θεόρατος... Του κάνει «χνέρια» ο Караγκιοζής, αλλά είναι μπάρμπα του... εντάξει.

Μετά την Κατοχή, επειδή εγώ τό 'θελα, του 'πα: «Κύριε Μανωλόπουλε, νά 'ρθω και 'γώ να κάνω...» Μου λέει: «Τι μπορείς να κάνεις;» Γιατί έπρεπε να κάνω, να πω κάτι. Διότι εκτός από το να κρατάνε οι βοηθοί τις φιγούρες, τις φωνές τις έκανε αυτός. Αλλά επειδή είχα βαριά φωνή, λέω: «Αφού τραγουδάω, είμαι ρεμπέτης. Τραγουδάω και ρεμπέτικα

τραγούδια.» Μου λέει: «Όπως ακούω τη φωνή σου, μπορείς να κάνεις τον Σελίμ Μπέη, για κάντονε... Τον έχεις ακούσει από μένα;» Λέω: «Ναι, κύριε Μανωλόπουλε.» Μου λέει: «Για κάντονε» [με βαριά αργόσυρτη φωνή] «Καλώς τον φίλο μου, τον Χατζηαβάτη» «Αα!... ωραίο! Έλα μέσα...» [συνέχεια του Σελίμ Μπέη] «Τι κάνεις παιδί μου;» Έτσι φωνή βαριά είχα από μικρός και έκανα τον Σελίμ Μπέη. Αυτά... Δεν έκανα και σπουδαία πράγματα... Δεν μπορούσες να κάνεις... Ο μίμος... Τις φωνές τις έκανε ο Μανωλόπουλος, όλες. Εκτός και αν είχε καμιά γυναίκα και έκανε καμιά γυναικεία φωνή, επίτηδες... Ήτανε πολύ φυσικότατος ο Μανωλόπουλος, σπανίως έκανε ο ίδιος τη γυναίκα, γιατί, άμα έχεις βραχνή φωνή, δεν μπορείς να κάνεις τη γυναίκα, όπως την κάνουνε μερικοί τώρα και βλέπεις ότι είναι... μοιάζει σαν, με συγχωρείς, σαν πούστης μοιάζει, κάνει ο άντρας τη γυναίκα, είναι σαν νά 'ναι «αδελφή». Ο Μανωλόπουλος είχε πολλή φυσικότητα, η γυναίκαμίλαγε γυναικεία, ο άντρας ο γιγαντόσωμος θα μιλούσε βαριά, ο αδύνατος φιλά.

Άλλωστε, θα πρέπει να ξέρεις ένα πράγμα, λοιπόν πρόσεξε. Όπως έλεγε και ο Μανωλόπουλος —οι διαπιστώσεις είναι δικές μου αλλά από ό,τι άκουγα και από το Μιχόπουλο και από άλλους— ένας καλός παραγκιοζοπαίχτης πρέπει να είναι μίμος, ηθοποιός· άμα ο παραγκιοζοπαίχτης δεν κάνει αποθέωση, δεν είναι για 'μένα παραγκιοζοπαίχτης. Να κατεβάσει το πανί και να παίξει! Μίμος, ηθοποιός, χιουμορίστας, ετοιμόλογος, γιατί πολλές φορές ο Μανωλόπουλος, ο Καραγκιόζης ας πούμε, έπιανε κουβέντα με τον κόσμο και σε κάθε συζήτηση πάντοτε επικρατούσε στο τέλος η άποψη του Καραγκιόζη. Να γνωρίζει αρκετά καλά τουλάχιστον την ελληνική ιστορία, κοινωνικά και πολιτικά και πολιτιστικά ζητήματα. Και να μην κάνει χοντρά γραμματικά και συνταχτικά λάθη. Μιλάμε για ένα άτομο αρκετά ανεβασμένο, πάντοτε από την άποψη ότι το μεγαλύτερο μέρος του κόσμου που βλέπει παραγκιόζη είναι ενήλικες, πριν και μετά τον πόλεμο. Σαν βασική του φιλοσοφία, εκτός από το γέλιο και την αγάπη προς την πατρίδα, πρέπει να έχει εκπαιδευτικό χαρακτήρα, γιατί σίγουρα υπάρχουν και παιδιά κάθε ηλικίας στο ακροατήριο του παραγκιόζη.

Δεν μπορείς να λες ό,τι θέλεις δηλαδή στο παιδί. Εγώ καμιά φορά εκεί που τραγουδάω, λέω ας πούμε κανά καλαμπουριστικό τραγούδι, και όταν έχει παιδιά τους λέω: «ρε μάγκες, άσε να φύγουν τα παιδάκια τώρα...»

Όχι ό,τι είμαι ηθικολόγος, ούτε τον κάνω, ούτε είμαι. Είμαι πολύ αμαρτωλός και αισχρότατος και κακός άνθρωπος, μη νομίζετε... Το κάνω όμως, γιατί δεν επιτρέπεται, δεν έχω το δικαίωμα αυτό... δημόσια στα παιδιά να λέμε ό,τι θέλουμε; Το παιδί θά 'ρθει η ώρα που θα μάθει αυτό που θέλω να πω εγώ τώρα. Γιατί, αν θα παρατηρήσετε, οι δάσκαλοι στο σχολείο, άλλα λένε στο δημοτικό, άλλα στο γυμνάσιο, άλλα στο πανεπιστήμιο, άλλα μετά στο δρόμο όπου θα πάει στη δουλειά. Γιατί όταν δούλευα στα χασάπικα εγώ, το πρωί όταν πρωτοπήγα και είπα «καλημέρα σας» στους χασάπηδες, με πλακώσανε στην κοροϊδία. Ξέρεις τι θέλανε; «Γεια σου ρε καριόλη. Τι γίνεται ρε;» Δεν θέλανε «καλημέρα σας»... Α! Κήκες, άμα πεις «σας», κήκες. Δηλαδή όχι να σου κάνουν τίποτε... Σε γελάνε, σε κοροϊδεύουνε... Είναι ανάλογα...

Πάνω απ' όλα, ο Μανωλόπουλος ήταν φοβερός μίμος. Δηλαδή σε κάθε φωνή που έκανε δεν καταλάβαινες αν ήτανε ο ίδιος ο Μανωλόπουλος, ήταν ας πούμε ο Μητσιακώστας της εποχής, ένα φοβερό πράγμα. Ενώ όσους караγκιοζοπαίχτες άκουσα, καταλάβαινα ό,τι ήταν ο ίδιος που κάνει τη φωνή. Γιατί ο Μανωλόπουλος, τώρα το θυμήθηκα αυτό, έκανε και άλλες φωνές εκτός από τους ήρωές του. Όταν πηγαίναμε σπίτι, έκανε τον πατέρα μου, έκανε την μάνα μου, ίδια την έκανε... Και γελάγαμε. Και άμα πέρναγε ο μανάβης ή ο καστανάς, τους έκανε ίδιους. Δηλαδή ήταν μίμος από τη φύση του. Και караγκιοζοπαίχτης να μην ήτανε, ήτανε μίμος, θα μπορούσε να γίνει ένας ηθοποιός της επιθεώρησης, να κάνει μιμήσεις και αυτά.

Πολλούς ήρωες τους φτιάξανε οι άλλοι σε αντίθεση προς τους μεγάλους караγκιοζοπαίχτες, τον Μανωλόπουλο και τον Μόλλα, και κάνανε τα παιδιά του από τρία πέντε, άλλος τέσσερα, βάλαν άλλα ονόματα, δεν είναι έτσι... Τα ονόματα κλασικά μείνανε αυτά τα τρία: Κολλητήρης ο πρώτος, Κοπρίτης ο δεύτερος, Μπιρικόκος ο τρίτος... Αλλά τα ονόματα,

οι ονομασίες αυτές δεν νομίζω ότι παίζουν σπουδαίο ρόλο. Το ζήτημα είναι τι θα πει ο Καραγκιόζης και πώς θα κινηθεί ο Καραγκιόζης μέσα στον χώρο αυτόν που ζούμε και τι θα μας δώσει. Τώρα αν έχει πέντε παιδιά ή δέκα... Πολλοί караγκιόζοπαίχτες τελευταία, όπως είχα δει από την τηλεόραση, είδα να λένε ξαφνικά για τον πατέρα του Καραγκιόζη... Δεν υπάρχει τέτοιο πράγμα τώρα, μην γελοιοποιούμε, εδώ αρχίζει η γελοιοποίηση. Γιατί το γέλιο δεν βγαίνει από την γελοιοποίηση. Προσέχτε, ο γελοίος δεν προκαλεί το γέλιο. Ο αστείος προκαλεί το γέλιο. Αυτό είναι γελοιότητα πλέον, ο πατέρας με την καμπούρα και με το μακρύ χέρι και αυτός, δηλαδή να μην χαλάμε το πράγμα... Να μην προσθέσουνε τίποτα... Έργα! Να έχουν την έμπνευση να κάνουν έργα πάνω στις κλασικές φιγούρες. Έργα ναι, με σημερινό κοινωνικό περιεχόμενο. Αυτά όμως τα λέμε, και εγώ θέλω να καταδείξω την αξία του ανθρώπου αυτού που είναι αδικημένος, από όλους τους ασχολούμενους με το λαϊκό πολιτισμό, ο Μανωλόπουλος είναι ο πιο ξεχασμένος.

Και έμοιαζε με τον Καραγκιόζη ο Μανωλόπουλος. Ο Μανωλόπουλος δεν είχε τον Καραγκιόζη με τη μεγάλη μύτη, ήτανε κοντή, κόκκινη και χοντρή. Και άμα έβλεπες το Μανωλόπουλο, έτσι με την πρώτη ματιά που τού 'ριχνες, έλεγες: «Είναι ίδιος ο Καραγκιόζης». Και δεν ήταν άσχημος... Ο Καραγκιόζης με αυτή τη μύτη που του κάνουνε δεν υπάρχει... Δεν νομίζω ότι είναι πραγματικός... Δηλαδή με λίγα λόγια θέλω να καταλήξω ότι ο Μανωλόπουλος, οι φιγούρες του Μανωλόπουλου ήτανε σε αληθοφανή [σχέση] με τις ανθρώπινες καταστάσεις... Φιγούρες... Καταλάβατε; Δεν ήταν εξωπραγματικές. Αυτή η μύτη του Καραγκιόζη, η μακρουλή, δεν υπάρχει, ούτε σε γελοιοποίηση, δεν μπορεί... καταλάβατε; Το ζήτημα δεν είναι να γελάσεις με τη μύτη του Καραγκιόζη. Με τ' αστεία που θα πει ο Καραγκιόζης θα γελάσεις. Οι φιγούρες του ήταν πιο κοντά στον άνθρωπο. Αυτές τις μεγάλες μύτες, αυτά τα μεγάλα... δεν τά 'χε ο Μανωλόπουλος... Δεν θυμάμαι αν τά 'χε.

Πάντοτε είχε μουσικούς ο Μανωλόπουλος. Ήτανε ο κόσμος, το κοινό, οι καρέκλες, μπροστά οι μουσικοί και 'βάζαν και κάτι κάγκελα, να μην

πάει ο κόσμος επάνω, και μετά ο μπερντές. Είχε μουσικούς, τέσσερις-πέντε, όργανα, οπωσδήποτε: Βιολί, σαντούρι, κιθάρα... Δεν θυμάμαι μπουζούκι, δεν θυμάμαι... Μπορεί νά 'χε. Δεν θυμάμαι καλά. Πάντως είχε τα τρία βασικά: Βιολί, σαντούρι, κιθάρα. Εγώ δεν είχα παίξει ποτέ ως μουσικός. Πότε να παίξω; Μεταπολεμικά που έπαιξα, ήμουνα μεγάλος, πήγα έτσι, για να μου φύγει αυτό το μεράκι, που είχα από μικρός, να παίξω για λίγο, πήγα έτσι να βγάλω το άχτι μου, να βγάλω το σεκλέτι μου. Άλλωστε, δεν χρειάζεται ο μπαγλαμάς σε αυτές τις ορχήστρες, δεν μπορείς να παίξεις. Αν οι μουσικοί που έπαιζαν στο Μανωλόπουλο, έπαιζαν και αλλού, σε μαγαζιά, δεν το ξέρω...

Εγώ αυτό ξέρω να πω: Μετά την Κατοχή, έβγαλε τη ζωντανή μουσική, γιατί είχε πέσει πλέον ο караγκιόζης· άρχισε να αναπτύσσεται ο κινηματογράφος. Μάλιστα τον καυτηρίαζε ο Μανωλόπουλος, έβλεπε λίγο κόσμο, και έλεγε ο Καραγκιόζης: «Πού πήγαν οι άλλοι μωρέ παιδιά, πήγανε στα σκοτάδια...» Στο σινεμά δηλαδή... καταλάβατε, το παράπονο... Με ένα τέτοιο παράπονο, κλαίγαμε πολλές φορές... Έλεγε ότι δεν είχε δουλειά και επομένως είχε βγάλει τη ζωντανή μουσική, που ήτανε λεφτά αυτοί οι μουσικοί. Πολλές φορές έπαιζε χωρίς μουσική. Μετά την Κατοχή, κι ο Μανωλόπουλος, άρχισε η παρακμή του πλέον. Μα ο Μανωλόπουλος ήταν караγκιόζοπαίχτης προπολεμικός κυρίως. Ο Μανωλόπουλος πρέπει να πέθανε στα μέσα της δεκαετίας του '50, δεν θυμάμαι καλά, δεν θυμάμαι ακριβώς.¹

[Ο Μανωλόπουλος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «ρεμπέτης»:] Μα η ορχήστρα δεν έπαιζε τίποτε άλλο από ρεμπέτικα... Και αυτά τα γρήγορα, τα χασαποσέρβικα, που παίζουν όταν βγαίνει ο Καραγκιόζης με την οικογένεια, ήτανε ρεμπέτικη μουσική, ήτανε σόλο διαφόρων ρεμπετών, παίζανε με τα μπουζούκια. Κι ο Σταύρακας... Έβαλαν και το δημοτικό μέσα. Α! είχε και κλαρίνο, ο Μπαρμπαγιώργος απαραίτητως θά 'παιζε τσάμικο. Εν τω μεταξύ, όταν έβγαίνουν οι κλέφτες, γινόταν κάνα ηρωικό έργο με

1. Σύμφωνα με τον Σ. Σπαθάρη (=Απομνημονεύματα και η τέχνη του караγκιόζη, Αθήνα, Άγρα, 1992), ο Δημήτρης Μανωλόπουλος πέθανε το 1957.

πολέμους τότε, το κλαρίνο είχε τον πρώτο λόγο, βάζανε δημοτικά τραγούδια, αμανέδες. Νά 'κουγες το Μανωλόπουλο αμανέ, νά 'λεγες: «ο καλύτερος ρεμπέτης τραγουδιστής». Αμανέ; Φοβερό αμανέ. Έβγαινε ας πούμε ένας τούρκος να τραγουδήσει αμανέ. Αυτό το «αμάν-αμάν» ούτε ο Χότζας. Φωνή! Και τότε δεν υπήρχανε μικρόφωνα, προπολεμικά, σκέτα... Ακουγόταν έξω από τη μάντρα.

Και οι караγκιοζοπαίχτες και οι ρεμπέτες, άσχετα από την οικονομική τους υπόσταση, οπωσδήποτε πηγαίνανε στα λαϊκά στέκια, γιατί τους συνέφερε, από 'κει πηγάζανε, από 'κει παίρνανε την πελατεία τους. Αν υποθέσουμε ότι υπήρχε ένας караγκιοζοπαίχτης με λεφτά πολλά, όπως ο Μανωλόπουλος, που έβγαζε πολλά λεφτά τότε· άμα τον έβλεπες πώς ερχότανε, με το κασκόλ του, με το παλτό του, με το «κλάρκ» καπέλο — ξέρω 'γώ πώς λεγότανε αυτά τα μαύρα καπέλα— σε άμαξα επάνω, κι ας καθότανε και κοντά, όλα αυτά ήτανε λεφτά, τα χάλαγε τα λεφτά όμως... Ήτανε ανοιχτοχέρης ο άνθρωπος, ήτανε πολύ καλός άνθρωπος, έδινε και ήταν και φιλόανθρωπος. Στον πατέρα μου, ας πούμε, είχαν συμφωνήσει — δεν ξέρω τι του 'δινε— ας πούμε ότι ήτανε να πάρει όταν ήταν στο ταμείο δέκα δραχμές: Του 'δινε και είκοσι και τριάντα. Έβγαζε λεφτά πολλά ο Μανωλόπουλος, δεν λογάριαζε.

Λοιπόν θέλω να πω το εξής: Τέτοιοι καλλιτέχνες συχνάζανε σε λαϊκά στέκια. Στο Μεταξουργείο, στα καφενεία, σε ταβέρνες· σε καφενεία κυρίως. Εγώ θυμάμαι τον Μανωλόπουλο ερχόταν στο Πανελλήνιο, στο Μεταξουργείο, ένα μεγάλο καφενείο, κι έλεγε μόλις έμπαινε μέσα: «Κερνάω εγώ.» Κέρναγε όλους. «Τι πίνουν τα παιδιά εδώ;»... «εγώ πίνω εδώ, όλα δικά μου!» Όλοι αυτοί πηγαίναν το βράδυ στην μάντρα.

Γιατί αν θα πήγαινε ο Μανωλόπουλος φερειπείν στο Κολωνάκι, ή σε συνοικία αριστοκρατική... Αυτοί δεν ξεκινάγανε να 'ρθούνε. Πρώτο-πρώτο, δεν ξεκινάγανε οι αριστοκράτες νά 'ρθουνε στο Μεταξουργείο· όχι στον Μανωλόπουλο... Στον Μανωλόπουλο θα ερχόντουσαν, γιατί είχε φήμη, μεγάλη φήμη, αλλά στο Μεταξουργείο να πάει ο άλλος; Τότε υπήρχε μια... υπήρχε ένας διαχωρισμός, των συνοικιών, των πλούσιων και των

φτωχών. Και όχι μόνο υπήρχε, υπήρχε η προκατάληψη. Φερειπείν μέσα σε αυτές τις φτωχοσυνοικίες υπήρχανε και κάτι, ας το πούμε, πλουσιό-παιδα, μέση τάξη και πάνω. Και έβγαινε και το παιδάκι να παίζει μαζί μας στην αλάνα. Και έβγαινε έξαλλη η μάνα του να το μαζέψει... «Ω... με τους αλήτες θα παίζεις;» Ποιοι αλήτες κυρά μου; Εμείς γινήκαμε πιο ωραίοι από το γιο σου... Πιο μάγκες είμαστε... Γιατί ο γιος σου μπορεί να έγινε και αδελφή μεθαύριο... Ενώ εμείς είμαστε ωραίοι... «Με τους αλήτες θα παίζει...» Ποιος γινόταν αλήτης την παλιά εποχή; Σε ρωτώ. Εδώ ερχόταν ένας ξένος στη γειτονιά, νοίκιαζε ένα δωμάτιο, δεν τον ξέραμε και μέχρι να μάθουμε το ποιόν του, είμαστε επιφυλακτικοί, δεν τον κάναμε παρέα. Και μας έλεγε η μάνα μου: «Προσέχτε, δεν τον ξέρουμε, μην τον κάνετε παρέα αυτόνε.»... «Μα είναι καλός άνθρωπος»... «Θα το μάθουμε πρώτα»... Επομένως λοιπόν, ήταν όλα φως φανάρι, το κακοποιό στοιχείο φαινότανε τότε και δεν τον κάναμε παρέα. Ενώ τώρα μιλάς με κάποιον και μπορεί νά 'ναι ο χειρότερος κακοποιός, να φοράει γραβάτα και ξέρω 'γώ να μην... δεν το ξέρεις... δεν υπάρχει τώρα έλεγχος του γείτονα. Επομένως σπάνια να... Όλα τα παιδιά, κορίτσια-αγόρια πού 'ταν στη γειτονιά μου, χρόνια ολόκληρα, τώρα τα καλύτερα παιδιά έχουν γίνει.

Πρώτο-πρώτο δεν είμαστε τεμπέληδες. Ουδείς τεμπέλης. Ό,τι δουλειά νά 'ναι. Εγώ μέχρι θελήματα έκανα, εκεί στην άκρη της γειτονιάς, σε μια χήρα και... μού 'δινε και κάνα φιλάκι, για αμοιβή... Ναι. «Νικολάκη θα πας να μου ψωνίσεις;» «Βεβαίως, κυρία». Τακ... πήγαινα της ψώνιζα... «Έλα μέσα...» Ε... Εντάξει... καλοπέρναγα... Θέλω να σου πω: Ποτέ δεν είπαμε όχι σε δουλειά. Δεν υπήρχε βροχή και κρύο... Δεν λέγαμε εμείς ποτέ στη μάνα μας το πρωί: «Για κοιτάξε να δεις έξω κάνει κρύο ή έξω βρέχει...», δεν υπήρχε τέτοιο, δεν υπήρχε περίπτωση. Τά 'χαμε ξεχάσει αυτά. Θα σηκωθούμε στην ώρα μας και στην ώρα μας θα πάμε στη δουλειά, ο κόσμος να χάλαγε. Και άμα έκανε και πολύ κρύο, παγωνιά, όπως τώρα που μιλάω, μας έβαζε μερικές εφημερίδες στο στήθος μέσα από τη φανέλα και στα πόδια και δεν πέρναγε τίποτα. Γιατί δεν είχαμε και ρούχα καλά να μας προφυλάξουν από το κρύο και η πνευμονία παραφύλαγε. Και

είχαμε και κακή διατροφή. Η αδενοπάθεια κυρίως τότε, και η φυματίωση παραφυλάγανε στο τσακ.

Κάθε μέρα βεβαίως είχε παραστάσεις, νομίζω, δεν μπορώ να θυμηθώ καλά, είχε μια μέρα ρεπό, πρέπει νά 'χε μια μέρα ρεπό... Δεν θυμάμαι ποια όμως. Σάββατο και Κυριακή υπήρχε πολύς κόσμος, αλλά και καθημερινές είχε κόσμο, χωρίς νά 'ναι φίσκα, αλλά αρκετό για να βγάλει τα έξοδά του και κέρδος, δηλαδή κόσμο, έναν αριθμό αξιόλογο. Μα κάθε μέρα πηγαίναμε το βράδυ με το πατέρα μου, κάθε βράδυ δε έπρεπε να πάω εγώ να πουλήσω πασατέμπο και παστέλι; Τα ηρωικά έργα τα παίζανε σαββατοκύριακο, που είχε πολύ κόσμο. Αλλά είχε και κωμωδία μέσα... Εκεί που έβλεπες ας πούμε μια συνομιλία έτσι δραματική, να κλάψεις... «μπαπ», έμπαινε ο Καραγκιόζης και άλλαζε. Έπρεπε να αλλάξει η κατάσταση. Η κατάθλιψη ή το γέλιο δεν κρατούσαν πολύ, κρατούσαν σύμφωνα... δεν ξέρω. Ήξερε ο Μανωλόπουλος την επιστημονική άποψη, ότι δεν πρέπει να γελάς πολύ ώρα ή να κλαις πολύ ώρα; Οι κωμωδίες, το κωμικό μέρος, πρέπει να κρατάνε πολύ λίγο· μπορείς να σκάσεις από το γέλιο. Είναι ανθρώπινο αυτό. Ο ίδιος το έβλεπε ότι δεν προχώραγε άλλο το κλάψιμο και «μπαπ», έβαζε τον Καραγκιόζη.

Ο Μανωλόπουλος έκανε και κάτι άλλο, δεν ξέρω αν το κάναν οι άλλοι. Είχα πάει τότε και σε άλλους караγκιόζοπαίχτες, στον Μόλλα, στον Σπαθάρη, στον Χαρίδημο στον Πειραιά, αλλά δεν το είδα αυτό. Δεν ξέρω αν το κάνανε αυτό το πράγμα στα ηρωικά έργα, αλλά εγώ δεν το είδα, μπορεί να το κάνανε· δεν πολυπήγαινα εγώ, όχι ότι δεν καταδεχόμουν να πάω να ακούσω άλλο караγκιόζοπαίχτη ή επειδή μ' άρεσε υπερβολικά ο Μανωλόπουλος. Δούλευα στου Μανωλόπουλου, καταλάβατε... Δούλευα μέσα. Σπανίως πήγαινα σε άλλους. Λοιπόν, στα ηρωικά έργα το πανί έβγαινε, η Αποθέωση η λεγομένη. Και παίζανε σαν ηθοποιοί, τους έβλεπες από την μέση και πάνω. Ας πούμε, όταν έπαιζε Ο Αλή Πασάς και η κυρά Φροσύνη, ο Μανωλόπουλος έκανε τον Αλή Πασά, με τη βαριά φωνή του: «Ένα τσιμπούκ' ορέ Μάνθο»... Ο Μάνθος ήταν ο γραμματικός του Αλή Πασά. Αφού παίζαν τον караγκιόζη στο πανί, ερχόταν η ώρα πλέον

του μαρτυρίου του Κατσαντώνη, να τον χτυπήσουν με τα σφυριά... Αλλά ήταν ντυμένοι μέσα αυτοί που παίζανε σύμφωνα με τους ήρωες του έργου, με επικεφαλής τον Μανωλόπουλο. Ο Μανωλόπουλος Αλή-Πασάς, μια γυναίκα ντυμένη κυρά-Φροσύνη, ο Μάνθος, ο Κατσαντώνης... Καραγκιοζής όχι... Οι μαθητές του Μανωλόπουλου, οι βοηθοί του είχαν ντυθεί... Κι όχι μόνο αυτοί. Στην αποθέωση έπαιρνε και άλλους, που δεν παίζανε, δεν κρατάγανε τον Καραγκιοζή· δεν ήταν άλλωστε πολλοί οι βοηθοί του, δύο βοηθούς είχε. Αλλά όταν ήταν να κάνει αποθέωση φώναζε και άλλους... Πρέπει νομίζω νά 'ταν και ηθοποιοί, δεν μπορώ να θυμηθώ καλά. Πρέπει νά 'ταν ηθοποιοί γνωστοί, δηλαδή επαγγελματίες ηθοποιοί, τους πλήρωνε. Και γινόταν θέατρο πλέον, με τη διαφορά ότι δεν έβλεπες κάτω από το σανίδι... Από τη μέση και πάνω μόνο. Όπως κυκλοφορούν οι φιγούρες στο πανί, κυκλοφορούσαν οι άνθρωποι χωρίς το πανί, στο ορθόγωνιο αυτό, ανοιχτό... Με ωραίο φόντο μέσα, με ωραία διακόσμηση και έβλεπες το αμόνι, εκεί που ξάπλωνε ο Κατσαντώνης... Το περίεργο είναι την ώρα που βάραγε το σφυρί ο τούρκος ο βασανιστής, ακουγότανε κρότος. Και τό 'βλεπες πάνω στα γόνατα... [με τη βαριά φωνή του Πασά] «Σπάστε του ορέ τώρα τα πόδια του πεζεβέγκη, του άπιστου...»

Ο κόσμος από κάτω άφωνος· χειροκρότημα; Αποθέωση. Να σκεφτείς ότι όταν ο Μανωλόπουλος έμπαινε μέσα, από την πόρτα —η πόρτα ήτανε φάτσα, ευθεία με τον μπερντέ κι είχε ένα διάδρομο, δεξιά και αριστερά οι καρέκλες— λοιπόν, από την πόρτα για να μπει στο μπερντέ ο Μανωλόπουλος, όρθιοι τον χειροκροτούσαν. Και αυτός με το καπέλο στο χέρι, τό 'βαζε και τό 'βγαζε, χαιρέταγε τον κόσμο. Δεν είχα ξαναδεί εγώ τέτοιο πράγμα... Αλησμόνητα πράγματα... Και αυτό το πράγμα ήταν κυνηγημένο από την αστυνομία;... Για το όνομα του θεού!... Αφού ήτανε χρόνια ολόκληρα ο Μανωλόπουλος εκεί... Εγώ πήγα το '37, '38, '39, όταν έγινα έξι-εφτά χρονώ και πούλαγα, μέχρι και μετά την Κατοχή που ξαναπήγα δεν έφυγε ο μπερντές από 'κει· πώς απαγορευμένο, ρε παιδιά; Και αν είχαν κάποιοι μπλεξίματα με την αστυνομία, εντάξει, είναι τόσοι οι караγκιοζοπαίχτες... Τώρα αν δυο τρεις, πέντε, δέκα... ήταν πολλοί οι

καραγκιοζοπαίχτες και είχε και η επαρχία καλούς караγκιοζοπαίχτες... Η Πάτρα δεν ξέρω... Τον Μίμαρο; Ποιον είχε...

Δεν έκανε περιοδείες στην επαρχία ο Μανωλόπουλος. Έλεγε συνήθως: «Εγώ είμαι σοβαρός... Δεν κάνω περιοδείες. Πανηγύρια δεν πάω εγώ.» Ο Μανωλόπουλος ήταν «μαιτρ», άμα σας λέω «μαιτρ»... Δεν νομίζω η μάντρα, το θέατρο, να ήταν δικό του... Τώρα είναι γκαράζ με διάφορα ανταλλακτικά μέσα... δεν ξέρω, νομίζω όχι όμως. Σε άλλους χώρους, π.χ. καφενεία και ταβέρνες, δεν έπαιζε ο Μανωλόπουλος, από ό,τι τον γνώρισα εγώ... Πριν πιθανότατα, γιατί ο Μανωλόπουλος δεν είναι μόνο της δεκαετίας του '30, πιθανόν νά 'ναι και της δεκαετίας του '20, στα μέσα... Γιατί τότε θυμάμαι, —εγώ παιδάκι— ήταν μεγάλος άνθρωπος... Αφού ήταν φίλος του πατέρα μου. Το χειμώνα δεν έπαιζε καθόλου. Δεν έκανε άλλες δουλειές. Πάντως το σπίτι του ήταν δικό του και είχε μια πολύ καλή οικογένεια...

Για το πώς ακριβώς νοίκιαζε τη μάντρα ο Μανωλόπουλος και τι οικονομικές σχέσεις είχε με τους ιδιοκτήτες δεν ξέρω, αλλά ξέρω για άλλα πράγματα... Θα σας πω εγώ... Την παλιά εποχή ήταν πολύ απλά τα πράγματα. Την παλιά εποχή ήταν τόσο απλά τα πράγματα, που σας βεβαιώ, νοίκιαζες μάντρα για να βάλεις ας πούμε ξύλα, και στην έδινε χωρίς συμβόλαιο, με το λόγο, και υπήρχε μπέσα. Τώρα εάν στους εκατό ένας, δύο, τρεις ήτανε αφερέγγυοι, τι να κάνουμε; έτυχα σε... κακοπληρωτή, σε μπαμπέση... Τι να κάνουμε... Αλλά δεν υπήρχαν προβλήματα όπως τώρα. Ήταν πολύ πιο απλά τα πράγματα. Έπειτα οι περισσότεροι που νοικιάζανε ήταν φίλοι, ήτανε γνωστός ο ιδιοκτήτης. Και μένα φερειπείν, αν ήθελε, μ' ήξερε ο ιδιοκτήτης του τάδε σπιτιού ή της τάδε μάντρας. Το ποιόν μου τό 'ξερε... Και έλεγε ποιος θα νοικιάσει την αυτή... ο Περγιάλης... Α! είναι καλός άνθρωπος. Ε! φτωχός είναι, αλλά είναι τίμιος, τι να κάνουμε... Όλοι φτωχοί ήτανε... Μη νομίζετε, οι ιδιοκτήτες τότε δεν ήταν πλούσιοι· σου είπα ότι πολλές φορές ο ιδιοκτήτης καθότανε σε φτωχότερο σπίτι από αυτό που νοίκιαζε. Ακριβώς για να παίρνει κάνα φράγκο παραπάνω. Οι μεγαλοιδιοκτήτες ήτανε Κολωνάκι... Άλλη δουλειά

αυτή... μιλάμε για τα φτωχόσπιτα τώρα... Κι όταν λέμε φτωχόσπιτα... Έχεις μπει σε τέτοιο σπίτι μέσα... Μιλάμε, τι να σου πω δηλαδή... Ότι μπαίναμε με το κεφάλι και βγαίναμε με τον κώλο, με συγχωρείς που το λέω κιόλας... Μιλάμε για τρομαχτική κατάσταση. Να στάζουν οι τοίχοι και να ακούς τους ποντικούς να οργιάζουν όλη νύχτα επάνω στα κεραμίδια. Δεν μιλάμε για σπίτια... Κι όμως, όταν το φτιάχναμε και το βάφαμε, 'φχαριστιώμαστε, το θεωρούσαμε καλό... Τώρα το σκέφτομαι... Καλύτερα να μην το σκέφτομαι... Τρομαχτικές καταστάσεις... Μα πώς ζήσαμε; Υποσιτιζόμενοι, μες στην υγρασία, συνθήκες άσχημες... Τώρα είμαι εξήντα-έξι χρονών και ουδέν πρόβλημα υγείας έχω. Και υπήρχανε χρόνια, όχι μέρες ή μήνες, που τρώγαμε μέρα παρά μέρα και τα πέντε παιδιά τα ανήλικα... Μέρα παρά μέρα τρώγαμε. Μόνο στην Κατοχή πώς επιζήσαμε είναι τρομαχτικό...

Αλλά εγώ έκανα... Είμαι ο «σατανάς» της Κατοχής... Τι δηλαδή; Αφού είχα σχέσεις με σαλταδόρους και με βάζαν και φύλαγα τσίλιες και μου δίνανε... Στην οδό Ιωαννίνων αρχές, που είναι το σχολείο με τα ρολά, ήτανε γερμανική αποθήκη... Οι γερμανοί το 'χαν κάνει το σχολείο αυτό αποθήκη. Κι ήταν ένας γερμανός, με κάτι χειλάρες, με μια μούρη έτσι, χοντρομούρης γερμανός κι είχε μια μοτοσικλέτα με καλάθι. Αυτός φαίνεται, όπως είχαμε μάθει, είχε παιδιά στην Γερμανία, τρία-τέσσερα, πολύ-τεκνος ήταν, και αγαπούσε πολύ τα παιδιά. Και πηγαίναμε εμείς όλοι εκεί και μας έβαζε δέκα-δέκα να ανεβαίνουμε πάνω στη μηχανή, πίσω-μπρος, στο σβέρκο του, και μας έκανε βόλτες. Και με πλησιάζει μια φορά ένας, ο οποίος λεγόταν «Σπίνος», ψευδώνυμο «Σπίνος» και μου λέει: «Νικόλα σε ξέρω εγώ εσένα... Είσαι καλό παιδί κι είσαι και αγωνιστής»... Γιατί ήμουν και μαρξιστής, από οικογένεια μαρξιστών, μαρξιστική οικογένεια, είχα συνείδηση μαρξιστική, γι' αυτό ακολούθησα και σωστό δρόμο στη ζωή μου, ήξερα από μικρός ποιο είναι το κατατόπι το άσχημο... «Την ώρα που θα σας πάει μέσα ο γερμανός, κοίταξε να δεις πού είναι τα τρόφιμα, πού είναι τα πυρομαχικά, να μας πεις πού είναι...»

Ο «Σπίνος» ήτανε σαλταδόρος... Αλλά άλλαζε όνομα, πήγαινε σε άλλη

γειτονιά με άλλο όνομα. Είχε δέκα ψευδώνυμα, για να μην υποψιάζει, για να μην τον πιάσουν. Και μου τό 'λεγε και μένανε: «Κοίταξε», μου λέει, «άμα θα πάς σε άλλη γειτονιά, να λες άλλο όνομα. Πώς σε λένε, Περγιάλη; Να λες, ας πούμε, Γεωργίου, να λες Αθανασίου, να λες άλλο, να μη λες το ίδιο, γιατί είναι πονηρές οι μέρες»... Εγώ ήμουν δώδεκα-δεκατριών χρονών τότε, ήμουνα μικρός... Λοιπόν... «Αυτήν εδώ τη βλέπεις; Είναι αποθήκη και έχει μέσα σταφίδα, λάδια... δοσίλογου. Κάτσε απ' έξω εδώ, κάνε πως παίζεις, και θα μου πεις ποιοι μπαίνουν και ποιοι βγαίνουν. Και πόσοι μπαίνουν και ποια ώρα.» Και πηγαίνουν το βράδυ και την βγάζαν οι σαλταδόροι, το διαρρήγνανε, με τις πληροφορίες τις δικές μας.

Το βράδυ δεν φύλαγα τσίλιες... Το βράδυ δεν μπορούσαμε... ήταν επαγγελματικό... Μικρά παιδιά... Απαγορευόταν και η κυκλοφορία. Λοιπόν είχα φάει πολύ ψωμί, είχαμε φάει πολύ ψωμί από το σαλταδόρο αυτόν, ολόκληρες κουραμάνες μού 'δινε, κονσέρβες... «Θα σαλτάρω, θα σαλτάρω τη ρεζέρβα να τους πάρω...» Αργότερα μάθαμε ότι αυτός ο σαλταδόρος ήταν της Αντίστασης. Θα σας πω εγώ ένα τραγικό γεγονός που συνέβη και πόσο λαθεμένη αντίληψη είχανε πολλοί άνθρωποι, την εποχή εκείνη. Ήτανε ένα μπακαλικάκι, δεν θυμάμαι, μπακάλικο είχε αυτός, μανάβικο; Είχε και ρολά, τα κατέβαζε, Κατοχή τώρα, ήτανε πολύ καλός άνθρωπος και φιλόanthρωπος, εκεί στον Κολωνό τον αγαπούσαμε όλοι. Και ένα βράδυ, επί της οδού Λενορμάν —δεν είναι Λένορμαν, είναι Λενορμάν— την ώρα που κατεβάζει το ρολό για να βάλει το λουκέτο, πέρασε μια μοτοσικλέτα ή ένα αμάξι... δεν θυμάμαι και με ένα πολυβόλο τον σκοτώσανε. Χαμός έγινε... «Ελασίτες», λέει, «τον σκοτώσανε». Και να καταργιέται όλος ο κόσμος και να γράφουν κι οι φημερίδες ότι σκοτώσανε τον καλύτερο άνθρωπο... Κατάρρα!... Όταν λοιπόν μετά έγινε η απελευθέρωση και αυτά... μάθαμε ότι ήτανε ο μεγαλύτερος κατάσκοπος των γερμανών. Αλλά αυτά τα είπαν στα ψιλά οι μάγκες, ότι ήτανε κατάσκοπος των γερμανών... Στα ψιλά! Η εντύπωση έμεινε ότι δολοφονήσανε το φουκαρά και το φιλόanthρωπο τάδε... Δεν το βάλανε με μεγάλα γράμματα. Γιατί στη φημερίδα, άμα σε πουν εσένα κακοποιό, θα το πούνε με μεγάλα γράμματα και θα το δια-

ψεύσουνε με ψιλά και θα ζητήσουν συγγνώμη με τα ψιλά γράμματα. Εν τω μεταξύ έχει επέλθει το κακό για σένα και η συκοφαντία. Αυτή είναι μια ταχτική που ακολουθεί η βρωμερή αυτή κοινωνική δομή.

Στη γειτονιά για τον караγκιοζοπαίχτη ο θαυμασμός υπήρχε, ήταν καθολικός. Αλλά ως συνήθως τα κουτσομπολιά λένε πολλά. Είδες όπως γίνεται και σήμερα: «Είναι ωραίος καλλιτέχνης» αλλά ξέρω 'γώ... «είναι μπερμπάντης, είναι έτσι, είναι αλλιώς, είναι χαρτοπαίχτης». Τα κουτσομπολιά υπάρχουν, άλλος πάει στο καζίνο... Προχθές είχε η Απογευματινή ένα που λέει κάποιος, ένας βάρδος που χρύσωσε το ελληνικό τραγούδι, έχασε μια περιουσία στο καζίνο.

Ε! Και για το Μανωλόπουλο λέγανε πολλά, επειδή ας πούμε κυκλοφορούσε με την άμαξα και είχε και λεφτά, λέγανε ότι είναι γυναικάς, λέγανε ότι είναι, ξέρω 'γώ, χαρτοπαίχτης... λέγανε, λέγανε.² Εμένα η μάνα μου τα διέψευδε και ο πατέρας μου... Δεν ξέρω, επειδή ήταν φίλοι; Δεν ξέρω... Δεν ήταν και έντονες πολύ οι φήμες...

Και τι σχέση έχει αυτό το «αισχρολογήσει» με το «φουστάνι»; Γιατί το «και» του, αυτό σημαίνει: συνδέει το ένα με το άλλο. Γι' αυτό το πράγμα, επειδή ήταν γυναικάς, δεν τελείωνε την παράσταση χωρίς να αισχρολογήσει; Δεν έχει σχέση αυτό, καμιά σχέση... [Συνέβαινε αυτό;] Τι; Να αιχρολογεί στις παραστάσεις; Δεν νομίζω, γιατί ήταν και παιδιά. Ήτανε και μια εποχή που δεν έλεγες εύκολα το «αισχρό». Τι εννοεί αισχρολογία δηλαδή; Κάποιες λέξεις οι οποίες σοκάρανε άσχημα... Όχι... Δεν νομίζω... Δεν θα μπορούσε να σταθεί, γιατί όχι μόνο τα μικρά παιδιά, αλλά και ο μεγάλος δεν ανεχότανε... Εδώ πέρα εμείς, μέσα στον κόσμο, στα κέντρα, στις ταβέρνες παλιά, λέγαμε κάνα σόκιν από το μικρόφωνο —και 'γώ ακόμα λέω και βλέπω μερικούς που στραβομουτσουιάζουν... Σήμερα, μια εποχή αλλιώςτικη... Δεν είναι εύκολο δημόσια να το κάνεις αυτό. Κι αν το 'κανε, μπορεί να το 'κανε κανα-δυό φορές, αν το 'κανε

2. «Ο Μανωλόπουλος, όπως ήτανε πολύ γυναικάς, πέταγε τα πάντα για το φουστάνι. Γι' αυτό δεν τελείωνε παράσταση χωρίς να αισχρολογήσει.» Σ. Σπαθάρη, *Απομνημονεύματα και η τέχνη του караγκιοζη*, ό.π., σ. 170.

πάνω στον ειρμό, έτσι του καλαμπουριού... το παίρνει ο άλλος σαν δεδομένο... Όχι! Αλλά το ότι ήταν γυναικάς μπορώ να το ομολογήσω σήμερα...

Ομως ο θαυμασμός ήταν τόσο μεγάλος, που νομίζω ότι υπερίσχυε πολύ των άλλων ελαττωμάτων που θα είχε φυσικά σαν άνθρωπος και καλλιτέχνης ο Μανωλόπουλος. Ο Μανωλόπουλος πάνω από όλα ήταν καλλιτέχνης. Ο Μανωλόπουλος δεν ήταν караγκιοζοπαίχτης, ήτανε καλλιτέχνης του караγκιόζη, έτσι πρέπει να τον πούμε, να τον πάρει η ιστορία.

Βέβαια, τον επισκέπτονταν στις παραστάσεις άλλοι караγκιοζοπαίχτες... Κι ο Μιχόπουλος ήταν βοηθός του Μανωλόπουλου τότε, τον οποίο συνάντησα εγώ μετά από χρόνια και με θυμήθηκε! Τον συνάντησα στα φεστιβάλ της ΚΝΕ. Και έχω βγάλει και φωτογραφίες μαζί του και σ' ένα από αυτά τα φεστιβάλ έπαιξα: λέω «Κυρ-Παναγιώτη να θυμηθώ τα παλιά, έτσι πού 'παιξα με το Μανωλόπουλο, να σου παίξω το Σελίμ Μπέη;» Μου λέει: «Δεν έχω Σελίμ, έχω Οσμάν» Ε! τον Οσμάν, ε! ας κάνουμε τον Οσμάν, δεν βαριέσαι, λίγο πιο ψιλή ή χοντρή η φωνή δεν βλάπτει...

Ο Μιχόπουλος ήτανε πραγματικά μεγάλος караγκιοζοπαίχτης. Τώρα το πόσο, επειδή δεν έχω ασχοληθεί... Να μου πείτε για τους ρεμπέτες, να πω, για το τραγούδι, γιατί συνήθως έχω μια συνήθεια, να μην ανακατεύομαι σε πράγματα που δεν ξέρω, ούτε να κάνω τον έξυπνο. Αφού πολλές φορές σε συζητήσεις μεταξύ φίλων, όταν είναι κάτι, ένα θέμα το οποίο δεν γνωρίζω, δεν επιμένω, γιατί η ημιμάθεια χειρότερη γαρ της αμαθείας. Λοιπόν λέω: «Παιδιά με συγχωρείτε, να σας πω αύριο». Να το μελετήσω, παίρνω τα λεξικά από 'δώ, βλέπω... Ε! «Έχεις δίκιο, μπράβο», ή «δεν έχεις δίκιο, είναι έτσι ορίστε»... Λοιπόν, δεν έχω ασχοληθεί με τον караγκιόζη, δεν μπορώ να προσδώσω αξία του καθενός, ποια είναι η αξία του καθενός και σε τι βαθμό. Να πω για τον Στράτο, τον Παγιουμτζή, να πω ότι είναι η μεγαλύτερη φωνή όλων των εποχών, να τον πεις καταξιωμένο. Αλλά πάντως, σε γενικές γραμμές ήτανε τρεις-τέσσερις τότε μεγάλοι караγκιοζοπαίχτες. Εγώ για να είμαι πιο ειλικρινής, νά 'μαι πιο κοντά στην πραγματικότητα, να μην υπερβάλλω από αγάπη και εκτίμηση στον Μανωλόπουλο, ο Μόλλας, ο Χαρίδημος, ο Μανωλόπουλος και άντε να

βάλουμε το Σπαθάρη, δεν ξέρω καναν άλλο, δεν θυμάμαι. Μεγάλοι καλλιτέχνες αυτοί και караγκιοζοπαίχτες όντως. Τώρα εμένα μ' άρεσε περισσότερο ο Μπιθικιώτης, εσένα σου άρέσει ο Καζατζίδης, τι να κάνουμε; Κι οι δυο μεγάλοι καλλιτέχνες είναι. Γιατί πρέπει να ξέρουμε ένα πράγμα, ότι η τέχνη είναι υποκειμενική, δεν είναι αντικειμενική. Βλέπεις δυο έργα, ας πούμε, του Ντα Βίντσι, τα οποία είναι εξίσου μεγάλα, αλλά εμένα με εκφράζει το άλφα, το βήτα δεν μ' άρέσει... «Μα δεν σ' άρέσει το βήτα;»... Μα δεν μ' άρέσει!... Όχι ότι δεν είναι καλό, άλλο το ένα και άλλο το άλλο... Η τέχνη είναι υποκειμενική.

Βεβαίως και υπήρχαν αντιζηλίες ανάμεσα στους караγκιοζοπαίχτες, όπως, και παντού ανάμεσα στους καλλιτέχνες... Ο κόσμος τι έλεγε, εγώ από τη θέση του κόσμου το λέω, δεν το λέω σαν καλλιτέχνης, δεν ήμουν караγκιοζοπαίχτης εγώ, για να πω ότι ο Σπαθάρης ήταν χειρότερος από το Μανωλόπουλο... Για μένα οι καλύτεροι караγκιοζοπαίχτες όλων των εποχών ήτανε ο Μόλλας με το Μανωλόπουλο. Εδώ υπάρχει θρύλος για τον Μόλλα, ότι τον πυροβολήσανε... δεν ξέρω, δεν θυμάμαι, έτσι λένε... Θρύλοι, δημιουργούνται θρύλοι. Όπως με τον Τόφαλο, ο οποίος σταματούσε λέει το τρένο με τα δυο του δάχτυλα... Λέμε τώρα... Όλα αυτά είναι υπερβολές, για να δείξουνε την αξία του μεγάλου αυτού αθλητή ή καλλιτέχνη. Δημιουργούνται θρύλοι, όταν περάσει ο χρόνος. Και τότε δεν υπήρχαν και μαρτυρίες τόσο όπως σήμερα, γραπτές, για να βλέπεις την πραγματικότητα πιο ωμά. Τότε ένας και κακοποιός ακόμα... υπήρχαν λησταί που τους λάτρευε ο λαός... ληστές. Επειδή δεν πειράζαν το φτωχό, ή επειδή ενισχύαν τους φτωχούς, επειδή κλέβαν τον πλούσιο και δίναν στο φτωχό... Σαχλαμάρες... Ο κλέφτης είναι ληστής... Τι είναι αυτό το πράγμα; Γιατί άμα δεν βρουν πλούσιο, θα κλέψουν και το φτωχό, αυτά που του δώσανε, θα τα πάρουν πίσω. Δεν είναι θέμα εκεί... Κι όμως τους λάτρευε ο λαός. Ο Ρομπέν των Δασών... Το πνεύμα του Ρομπέν των Δασών έχει μπει σε καλλιτεχνικές έτσι καταστάσεις. Άλλη φορά θα σας πω εγώ για έναν τέτοιο μεγάλο, για τον Κώτσο, τον Κεφάλα, τον άλφα. Τον νταή των Νταήδων, όχι τον βήτα, τον άλφα... Θα σας πω άλλη φορά όμως,

για να μαζέψω στοιχεία, να τα δω, τά 'χω γράψει, για να δεις τι ήταν αυτοί... Πολύ λεβέντες...

Καθόμουνα σε ένα εστιατόριο μια φορά και έτρωγα, σε ένα λαϊκό εστιατόριο, ήτανε μεσημέρι και ήμασταν λίγοι, πέντε-έξι άνθρωποι. Στο βάθος καθόταν ένας πανάθλιος τύπος, και από ό,τι τον είδα στη μούρη, πρέπει νά 'τανε της φυλακής άνθρωπος... μπαινόβγαινε δηλαδή, κακοποιό στοιχείο. Ο ταβερνιάρης αυτός είχε ένα πουλάκι, ένα κλουβί με ένα πουλί και κελάηδαγε το πουλί, και όπως έτρωγε αυτό το κακοποιό στοιχείο, μας κοίταζε... Δεν τολμούσες να τον κοιτάξεις, γιατί θα παρεξηγιότανε... Και λέει: «Κελάηδησε πουλάκι μου να δροσιστεί η ψυχή μου...» Τι έκρυβε μέσα η ψυχή του, του κακοποιού. Πάντα υπάρχει αυτή η τρυφερότητα, υπάρχει στην καρδιά, στο βάθος της καρδιάς του ανθρώπου, Αλλά έχει αλλοτριωθεί... πώς λέγεται... έχει συντριβεί, έχει ισοπεδωθεί. Ποιος ξέρει από τι συνθήκες. Κανείς δεν γεννήθηκε έτσι.

Μετά το θάνατο του Μανωλόπουλου δεν ξανάδα караγκιοζοπαίχτη. Τώρα αν ερχόντουσαν στα μέρη που σύχναζα;... Προσέχτε να δείτε... Ο караγκιοζοπαίχτης —ο οποίος είναι πολύ καλός караγκιοζοπαίχτης— που παίζει στη Λαμπρινή..., ο Σπυρόπουλος, με γνωρίζει, με ξέρει. Δεν τον θυμάμαι εγώ... Για να με ξέρει πρέπει νά 'χουμε συνομιλήσει. Έχουν περάσει και τα χρόνια και γερνάμε... Δεν θυμάμαι... Κάποιο καφενείο, κάπου μιλήσαμε, κάπου κάτι είπαμε για την τέχνη... Με είδε μια φορά, με αγκάλιασε... «Τι κάνεις Νικόλα, πώς είσαι;» Δεν τον θυμόμουνα, για νά 'μαι ειλικρινής, αλλά για να μην τον προσβάλλω όμως και γω τού 'πα... Μετά το θάνατο του Μανωλόπουλου, εγώ με τους караγκιοζοπαίχτες δεν είχα καμιά σχέση. Πιθανόν κάποιοι άλλοι να βρισκόντουσαν σε κοινούς χώρους· δεν τους γνώριζα εγώ. Περνώντας τα χρόνια αλλάξαν όλα... Όταν μετά από είκοσι χρόνια ήρθε κάποιος караγκιοζοπαίχτης, πώς ήτανε μικρός και πώς θά 'τανε μεγάλος, θα θυμάμαι;... δεν μπορείς να θυμηθείς.

Στους δικούς μου φιλικούς κύκλους δεν υπήρχαν άνθρωποι του θεάτρου σκιών. Γιατί εγώ ήμουνα τραγουδιστής, ήμουν στο ρεμπέτικο τραγούδι και ήθελα να αφοσιωθώ εκεί πέρα... Δηλαδή αν δεν ήμουν μουσικός, πιθα-

νόν... εάν ανακατευόμουν... Πρέπει να ανακατεύεσαι με τον караγκιόζη για να επιδιώξεις και τις παρέες, να επιδιώξεις και αυτά... «πού κάνει παρέα ο Σπαθάρης; εκεί στο...» να πάω και 'γώ... Πού κάνει παρέα ο τάδε, να πάω και 'γώ ή νά 'ρθει και αυτός εκεί... Δεν γινότανε αυτό, γιατί δεν είχα σχέση με τον караγκιόζη εγώ. Τώρα αν έπαιξα λιγάκι, για το κέφι μου τό 'κανα.

Στη μάντρα του Μανωλόπουλου πήγαιναν μάγκες... Αλλά πρώτο-πρώτο να ξεχωρίσουμε τι είναι μάγκας. Μάγκας... Έχω γράψει ένα παλιό τραγούδι... Γιατί και στην τηλεόραση έχει ειπωθεί —ο Παπαδάκης έκανε μια εκπομπή για τους μάγκες— τι είναι μάγκας;... Έλεγε ο καθένας, μπουρδες έλεγαν... Ένας έκανε το κουτσαβάκι, δεν είναι αυτό, καμιά σχέση. Εγώ έχω γράψει ένα τραγούδι που τα λέει όλα. Άμα το αναλύσεις, θα δεις είναι σαφέστατο, τα τραγούδια τα ρεμπέτικα είναι σαφή, δεν θέλουνε ερμηνείες:

Ένας μάγκας πρέπει νά 'ναι άνθρωπος αληθινός,
Στη ζωή του μετρημένος και πολύ προσεκτικός.

Είσαι έτσι εσύ; Είσαι; Ε! Είσαι μάγκας! Εδώ ένας υπουργός ή ένας ηγέτορας, κάνει μια καλή πράξη και λένε: «μαγκιά του, μωρέ μπράβο... ωραίος μάγκας, μαγκιά του αυτό που έκανε». Καταλάβατε δηλαδή τι ήθελα να πω για τη μαγκιά, πώς πάει η μαγκιά;... Ο μάγκας δεν ανήκει σε κανένα στρώμα κοινωνικό, είναι εντελώς άλλο πράγμα, «άνθρωπος αληθινός, στη ζωή του μετρημένος και πολύ προσεκτικός». Όταν είσαι ωραίος, δεν πειράζεις κανένα, σέβεσαι τον εαυτό σου και τον άλλο, δεν είναι μαγκιά; Όταν κάνεις μια πράξη η οποία είναι αποδεκτή και είναι και ευεργετική για το σύνολο, δεν είναι μαγκιά; Ένας πολιτικός θα την πει αλλιώς, εγώ ο λαός θα την πω μαγκιά. Επομένως το αν πήγαιναν οι μάγκες στον караγκιόζη... Πηγαίνανε... Και οι ψωρόμαγκες και οι κουραδόμαγκες και οι μάγκες.

Ψωρόμαγκες και οι κουραδόμαγκες ήταν αυτοί οι οποίοι δεν είχανε κανένα προσόν από αυτά που λέω εγώ, και κάνανε το μάγκα. Τζάμπα

μάγκες... Δηλαδή, άλλο να κάνεις το μάγκα και άλλο να είσαι. Δεν μπορείς να κάνεις το μάγκα και μετά να φέρεσαι διαφορετικά από το πρόπον... Και αυτό φαινότανε... γιατί τους ξέραμε όλους εμείς. Και τους λέγαμε: «Άσε, μην κάνεις το μάγκα, γιατί προχθές ήσουν λάθος, μην μας κάνεις το μάγκα, αφού προχθές έκανες φασαρία στο μαγαζί του τάδε. Μαγκιά μάς πουλάς;» Με κατάλαβες, τους ξέραμε. Δεν ξέρω βέβαια η λέξη μάγκας, από που προέρχεται· είναι πολύ παλιά. Και στη Γαλλία νομίζω έχουνε... Ο μάγκας είναι και στη Γαλλία... Τα γράφει αυτή που γράφει τα Απομνημονεύματα του Μάρκου, που έχει μια εισαγωγή για τους μάγκες... Δεν ξέρω ακριβώς ας πούμε, η ρίζα, η έννοια, αλλά εδώ στην Ελλάδα αυτή είναι η εξήγηση: Ο ωραίος, μπορεί νά 'ναι ποιον θες να σου πω; Ο πλουσιότερος άνθρωπος; Ο φτωχότερος, ο μεσαίος, ο Πρωθυπουργός, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας, ο Βασιλιάς να 'ναι μάγκας, ρε παιδί μου, καταλάβατε τι ήθελα να πω;

Άλλο μάγκας, άλλο ρεμπέτης. Οι ρεμπέτες ασφαλώς θα πηγαίνανε στο θέατρο σκιών. Αλλά εγώ δεν θυμάμαι... Δεν μπορώ να θυμηθώ, έξι χρονών και εφτά. Όχι δεν μπορώ να θυμηθώ γεγονότα, δεν μπορώ να ξέρω τα πρόσωπα. Γιατί δεν ερχότανε κανένας, ο πατέρας μου για παράδειγμα, να μου πει: «ξέρεις, ήρθε ο Μάρκος ο Βαμβακάρης». Μετά τον πόλεμο δεν ερχόντουσαν· μετά τον πόλεμο έπεσε ο караγκιόζης. Και μετά, μπορώ να σας πω για μεγάλο χρονικό διάστημα, μέχρι και μετά τη μεταπολίτευση, από το '55-'60 μέχρι τη μεταπολίτευση, το '75, εξαφανίστηκε ο караγκιόζης. Αν παίζανε μερικοί από μεράκι... Μετά άρχισε πάλι να ανθίζει η λαϊκή τέχνη. Ο κινηματογράφος σάρωσε τα πάντα.

Επειδή είχα μιλήσει μετά εγώ με ρεμπέτες, για το Σταύρακα διχάζονται οι γνώμες, γιατί πολλοί караγκιιοζοπαίχτες και σε πολλά έργα δείχνουν «τζάμπα μάγκας», δείχνουν «ψωρόμαγκας», δηλαδή ψεύτικος μάγκας, ενώ κάνει το νταή, ξαφνικά κωλώνει, είναι θρασύδειλος δηλαδή. Δεν είναι θρασύδειλος ο μάγκας. Ο Σταύρακας δεν είναι αντιπροσωπευτικός τύπος του μάγκα, είναι κουτσαβάκης ο Σταύρακας καταλάβατε; [με κουτσαβάκινη προφορά] «Μωρέ αδελφάκι μου, κάτσε καλά γιατί...» Δεν

είναι μαγκίτικο πράγμα αυτό, καμιά σχέση. Αφού δεν ακούσατε τι είναι ο μάγκας; Ε! Η συμπεριφορά του Σταύρακα δεν είναι τέτοια. Είναι κουτσαβάκι... Ο κουτσαβάκης, ναι, είναι όντως ακριβώς όπως ο Σταύρακας: Ζωνάρι, ψηλό τακούνι, τζογέ παντελόνι. Ε! Τώρα δεν φοράγανε οι ρεμπέτες τέτοιο πράγμα ή οποιοσδήποτε μάγκας... Είναι και ανάλογα... Ενώ οι κουτσαβάκηδες μαζεύαν λεφτά και από 'δώ και από 'κεί, με χίλιους τρόπους, για να ντυθούν έτσι. Μα ήταν και η συμπεριφορά τους τέτοια, ήταν και μαχαιροβγάλτες οι περισσότεροι... Προς θεού! Οι ρεμπέτες ή οι άλλοι μάγκες του λαού δεν είναι μαχαιροβγάλτες. Οι κουτσαβάκηδες ήταν άκρως επικίνδυνοι άνθρωποι, δεν τους πρόλαβα βέβαια εγώ, είναι πολύ πιο παλιά.

Μα αυτοί οι τύποι σαν τους κουτσαβάκηδες, οι μαχαιροβγάλτες... τρώγαν το περισσότερο ξύλο, ήτανε καρπαζοεισπράκτορες, όπως ακριβώς ο Σταύρακας. Ο Σταύρακας, όπως τον παρουσιάζουν όλοι οι караγκιοζοπαίχτες, είναι ολόφτυστος ο κουτσαβάκης. Δηλαδή, μπορεί να 'ναι επικίνδυνος ο κουτσαβάκης, αλλά είναι μπαμπέσης, γι' αυτό λέω, από αυτή την άποψη είναι επικίνδυνος. Όμως τρώει το περισσότερο ξύλο, όπως ο Σταύρακας. Ναι και κάνει διάφορα κουτσαβάκικα, φοβερίζει, και στο τέλος ο Καραγκιόζης τον κάνει τ' αλατιού...

Η μια άποψη για τον Σταύρακα ήταν, είπαμε, πως είναι κουτσαβάκης, αυτοί ήταν οι περισσότεροι... Η άλλη άποψη έλεγε ότι είναι μάγκας, ωραίος, καλός είναι, αλλά συνήθως, είναι ίδιον του μάγκα, ας πούμε, να ορμάς και όταν βρίσκεις τα σκούρα να υποχωρείς. Αυτό το λέγανε αυτοί ακριβώς [οι κουτσαβάκηδες], που ήταν οι λιγότεροι. Ξέρεις ότι στη κάθε φιγούρα βλέπεις τον εαυτό σου, σε ορισμένες φιγούρες βλέπεις τον εαυτό σου μέσα, σε αντιπροσωπεύει κάθε φιγούρα. Ίσως να λέγανε ότι έτσι πρέπει νά 'ναι ο μάγκας... Κοίταξε να δεις, αυτοί οι ρεμπέτες, γενικώς οι άνθρωποι που λέγανε πως είναι σωστός ο Σταύρακας, ήταν για μένα χαμηλού πνευματικού επιπέδου. Γιατί δεν μπορείς να πείσεις ένα τέτοιο άνθρωπο ότι δεν είναι εντάξει. Για να πειστεί πρέπει να είναι σωστός πνευματικώς, ενώ αυτοί ήτανε χαμηλού πνευματικού επιπέδου. Αλλά περισσότερο τον είχαν δημιουργήσει τον Σταύρακα έτσι, για να γελάει και

ο κόσμος, γιατί εκεί που έβλεπε τον Σταύρακα να ορμάει ξαφνικά άρχιζε να τρώει ξύλο... Γέλιο, δημιουργούσε πολύ γέλιο ο Σταύρακας. Και αυτό δεν ενοχλούσε τους ρεμπέτες, γιατί συνήθως απεχθανόντουσαν τους κουτσαβάκηδες.

Η φιγούρα του Νώντα, μάγκας και αυτός, είναι σε αντιδιαστολή, είναι ο αντίποδας του Σταύρακα. Δηλαδή τι αντίποδας; Είναι και οι δυο μάγκες, αλλά ο Νώντας είναι ο εξευγενισμένος, δηλαδή πώς λέμε πως και ένας αριστοκράτης μπορεί να είναι μάγκας; Έτσι! Ενώ ο άλλος ήταν λαϊκός, ο Νώντας φόραγε τζογέ, ριγωτό παντελόνι, αριστοκρατικό, ωραία ρούχα... Του Σταύρακα ήταν μεν ριγέ αλλά ήτανε ντρίλι, δεν ήτανε κασμίρι αγγλικό. Ο Νώντας φόραγε ένα μαντήλι στο λαιμό, αυτό ήτανε αριστοκρατικό και ένα πιο μικρό καβουράκι από του Σταύρακα, του οποίου ήταν πιο πλατύγυρο και μαύρο, ενώ του άλλου ήτανε πιο χρωματιστό. Ο Νώντας ήτανε κομφευόμενος μάγκας, ας το πούμε έτσι, δεν ήταν τόσο ζόρικος... Βέβαια ο Σταύρακας ήταν ο καπετάνιος.

Εγώ νομίζω ότι μετά την Κατοχή το ρεμπέτικο τραγούδι άλλαξε, χωρίς να χαθεί, ενώ ο караγκιόζης ισοπεδώθηκε. Και η μεγάλη αιτία δεν είναι οι κοινωνικές αλλαγές που γίνανε μετά τον πόλεμο, είναι η ανάπτυξη του κινηματογράφου. Ήτανε μεγάλη γοητεία τότε, για σκέψου... Να βλέπεις καταπληκτικά έργα, με μεγάλη τέχνη. Ξέρεις, στη δεκαετία του '50 ο κινηματογράφος γνώρισε δόξες. Ένα απλό έργο να έπαιζε, και μπορώ να σου και μια σαχλαμάρα, και η ουρά ήτανε έξω, εκατό μέτρα. Όλοι αυτοί φύγανε από τον караγκιόζη. Βεβαίως υπάρχουν [και λόγοι που επηρέασαν ταυτόχρονα και το ρεμπέτικο και το θέατρο σκιών. Κυριότερος είναι] η αλλαγή των χώρων. Διότι το ρεμπέτικο λειτούργησε σε χώρο μικρό και απλό. Να σκεφτείτε ότι μετά τον πόλεμο η Αθήνα δεκαπλασιάστηκε σε πληθυσμό. Κι όταν πήγαιναν να ακούσουν τον Μάρκο φερειπείν ή έναν άλλο ρεμπέτη σαράντα πενήντα άνθρωποι, γινήκανε τριακόσιοι αυτοί οι άνθρωποι, λόγω του πληθυσμού του μεγάλου. Επομένως, ο μαγαζάτορας φρόντισε να πάει να βρει ένα μεγαλύτερο μαγαζί. Κι αυτό το μεγαλύτερο μαγαζί έφερνε περισσότερα λεφτά. Και τα περισσότερα λεφτά απαιτούσα-

νε να φτιάξει και ωραία σκηνικά, να βάλει και φώτα, να φέρει και κάνα μπαλετάκι, για να προσελκύσει τον κόσμο, και [σιγά-σιγά] αλλάζουν τα πράγματα. Ενώ παλιά δεν είχε τέτοιο πράγμα... Παλιά ή καφενείο ήτανε ή ταβερνίτσα... Δεν υπήρχε πρώτο-πρώτο πίστα. [Για] πίστα δημιουργούσαμε μπροστά ένα χώρο· στο ίδιο το μαγαζί ήτανε τρεις ή τέσσερις ρεμπέτες και παίζανε και μπροστά τους [είχανε] ένα τραπέζι με κρασάκι και τους κέρναγε ο κόσμος και έριχνε ό,τι ήθελε, την παραγγελιά του...

Εγώ νομίζω ότι ο Καραγκιόζης, σε γενικές γραμμές είναι ένα τραγούδι ρεμπέτικο διαμαρτυρίας, ένα κοινωνικό τραγούδι διαμαρτυρίας κατά της αδικίας. Ο Καραγκιόζης όλος, γενικώς [το θέαμα]... Γι' αυτό συμφωνώ με έναν Καραγκιοζοπαίχτη που τον γνώριζα και τον έχασα τελευταία, το μπάρμπα-Ζαρίκο, ο οποίος δεν τον έλεγε «Καραγκιόζης»... Αυτός φιλοσοφούσε περί Καραγκιόζη. Τον έλεγε «Καμπουρομακρυχέρη».³ Η καμπούρα είχε όλα τα βάσανα, αγωνίες, τον πόνο και τις χαρές της ρωμιοσύνης. Και το μακρύ του χέρι ήταν για να μπορεί να κλέβει και να τρώει αν δεν έβρισκε ή να βαράει το άδικο κυρίως. Ο μάστρο-Ζαρίκος το φιλοσοφεί ελληνικά πλέον. Ενώ ο Καραγκιόζης είναι τουρκικό πρόσωπο. Και όπως λέει ο Μιχόπουλος, εγώ πιστεύω ότι ήτανε υπαρκτά πρόσωπα. Γιατί κανένας παλιός δεν μού 'πε ότι είναι ανύπαρκτος ο Καραγκιόζης. Ο δε Χατζηαβάτης είναι ακόμα πιο αληθινός, είναι: «Χατζή- Αϊβάτ». Νομίζω, και από τις παραστάσεις που είχα δει του Μανωλόπουλου, ότι ο Καραγκιόζης ήταν πολύ κοινωνικός.

Από την παράσταση την ίδια, δεν βλέπεις τις κοινωνικές αντιθέσεις; Πολλές φορές μιλούσε ο Καραγκιόζης και έκλαιγες, δεν γέλαγες, έδειχνε έναν πόνο... Δεν ήταν πάντα ο γελοίος και ούτε είναι γελοίος με την έννοια του «γελοίου», ήταν ένας κωμικός άνθρωπος... Αλλά πολλές φορές, όπως είπα, έκλαιγες κιόλας: [φωνή του Καραγκιόζη με παράπονο] «Γιατί Πασά μου δεν μ' αφήνεις και εγώ να πάω στα παιδάκια μου, γιατί πασά μου με παίρνεις μέσα; Έχω και εγώ παιδάκια, δεν τα λυπάσαι;» Κατάλαβες; Υπήρχαν τέτοια στοιχεία πολλά, πάρα πολλά σε παραστάσεις.

3. Βλ. Μ. Ζαρίκος, «Καμπουρομακρυχέρης και όχι Καραγκιόζης», Ζυγός, 20(1976), σ. 70.

Τώρα πρέπει να θυμηθώ παραστάσεις, για να σου καταδείξω αυτό: Την κοινωνική αδικία την χτυπούσε πολύ ο караγκιόζης. Αν και ήτανε και δύσκολα τα χρόνια τότε, ήτανε δικτατορίες. Και μπορώ να σου πω ότι τα χρόνια μετά την Κατοχή ήταν τρισχειρότερα. Οι δημοκρατικές κυβερνήσεις αυτές, εντός εισαγωγικών το δημοκρατικές, οι λεγόμενες δημοκρατικές κυβερνήσεις ήτανε ό,τι χειρότερο... Καλύτερα η δικτατορία Μεταξά. Μετά την Κατοχή, οι κυβερνήσεις, οι λεγόμενες δημοκρατικές, σακάτεψαν το ρεμπέτικο, χιλιάδες τραγούδια σακατευτήκανε, δεν έμεινε τίποτα.

Δεν θυμάμαι να [επηρεάζεται ο караγκιόζης από το περιβάλλον της εμφυλιακής και μετεμφυλιακής Ελλάδας] για να μη σου πω ψέματα... Γιατί μπορούσα να σου πω σαν αριστερός: «Ναι τό 'κανε ο караγκιόζης», για να εκθειάσω τον Μανωλόπουλο... Δεν θυμάμαι κάτι τέτοιο. Αν και μετά τον πόλεμο, έξω από κάτι λίγες επισκέψεις που έκανα, δεν ξαναείδα τον Μανωλόπουλο... Μετά από τις λίγες φορές που έπαιξα μαζί του, είχα και εγώ ασχολίες άλλες, τα βράδια από 'δώ από 'κεί, με το τραγούδι και δεν μπόρεσα να παρακολουθήσω όλη αυτή τη γκάμα [την πορεία] τι έκανε ο Μανωλόπουλος και τι έλεγε...

Επίσης ο караγκιόζης έθιγε όλα τα θέματα της εποχής εκείνης. Ας πούμε την ακρίβεια, τις δυσκολίες που πέρναγε μια οικογένεια. Ο Μανωλόπουλος καυτηρίαζε πάρα πολύ την επερχόμενη άνοδο του κινηματογράφου. Και έλεγε στα τελευταία: «Δεν πειράζει που δεν ήρθατε σε μένα... Θα πάτε στα σκοτάδια». Και πίστεψέ με, την ώρα που λεγε ο Καραγκιόζης αυτά, μόνο που δεν κλαίγαμε μέσα στη μάντρα.

Μεγαλύτερη σάτιρα έκανε ο Μανωλόπουλος μετά τον πόλεμο, που ήτανε πιο ελεύθερα... Ήταν πολύ αυστηρά η δικτατορία Μεταξά, δεν αστειευότανε. Και για να είμαι ειλικρινής, οι περισσότεροι караγκιόζοπαίχτες ήταν δεξιοί, εν αντιθέσει με τους ρεμπέτες. Το «βασιλικός» δεν έχει καμιά σχέση, το «βασιλικός» όλοι μπορεί να το λέγανε, γιατί είχε σχηματιστεί η εντύπωση από χρόνια ότι είναι ο ανεύθυνος, κι όλοι λέγανε: «οι πολιτικοί φταίνε, ο βασιλιάς τι φταίει;» Και ο βασιλιάς, το παλάτι ήταν η πηγή του κακού... [Για τους караγκιόζοπαίχτες] πάντως περί αριστεράς καμιά

συζήτηση. Άκουσε να δεις, ο οποιοσδήποτε, ή Μανωλόπουλος είναι αυτός, ή ο Περγιάλης είναι, όταν δεν έχεις συνείδηση αριστερή, δεν μπορείς να θίξεις ευθέως... Τώρα με παρεμβολές να πεις για την κοινωνική αδικία, θα την πεις, γιατί αρέσει, δηλαδή το αποδέχεται ο κόσμος αυτό το πράγμα. Αλλά για να μιλήσεις ευθέως για την κοινωνική αδικία, πρέπει να μπεις στην Αριστερά πλέον. Και κανείς δεν ήταν αριστερός, φαντάζομαι εγώ, δεν τους ξέρω όλους, αλλά οι περισσότεροι ήταν δεξιοί. Μου το λέγανε κι ο πατέρας μου κι η μάνα μου, τους ξέρανε. Δεν λέω για όλους, μπορεί να ήταν και κάποιοι αριστεροί. Και πρέπει νά 'χεις αυτή την συνείδηση την μαρξιστική, για να μην φοβηθείς να το θίξεις και να κάνεις τον караγκιόζη έναν άλλο караγκιόζη. Σε πληροφορώ ότι θά 'ταν διαφορετικός ο караγκιόζης και διαφορετική όλη αυτή η κουλτούρα του караγκιόζη, εάν ήταν αριστεροί οι караγκιόζοπαίχτες. [Πώς συνέβαινε φτωχοί άνθρωποι, της γειτονιάς να δηλώνουν στην πλειοψηφία τους δεξιοί;] Πώς συνέβαινε; Οι περισσότεροι φτωχοί, τρισάθλιοι, στη γειτονιά μου, οι πιο τρισάθλιοι, γιατί όλοι ήμασταν σε κακό χάλι, αλλά οι πλέον τρισάθλιοι ήταν βασιλικοί, ήταν δεξιοί... Μια γριά την οποία όλοι μας βοηθούσαμε και ταΐζαμε, μια τρισάθλια, που ξεπέρναγε τα όρια της ανέχειας, είχε το βασιλιά σ' όλο τον τοίχο επάνω. Πού να βρεις άκρη; Μπορούσε να σε σκοτώσει, αν έλεγες για το βασιλιά. Αυτά είναι όλα φτιαγμένα έτσι, που μόνο συνειδητά μπορεί πλέον ο άνθρωπος να τα αλλάξει... Ο караγκιόζης έπρεπε να ήτανε συνειδητός, αν έλεγε κάτι κοινωνικό, συνειδητά έπρεπε να το έλεγε!

Για μένα η νοοτροπία του πλούσιου και του φτωχού ήταν πλέον καθεστώς. Δηλαδή εγώ είμαι φτωχός και πρέπει να παραμείνω φτωχός και ο άλλος είναι πλούσιος. Τέρμα! Δεν υπήρχε το επαναστατικό μέσα, να πει ο Караγκιόζης: «γιατί είμαι φτωχός». Δεν άκουσα Караγκιόζη να πει: «Γιατί είμαι φτωχός;» Η μοίρα του φτωχού! Ποια μοίρα; Υπάρχει μοίρα; Ο άνθρωπος τα δημιουργεί όλα. Για να μπορέσει λοιπόν να φτιάξει, να δημιουργήσει κάτι που ένας επιστήμονας θα μπορέσει να... [αξιοποιήσει], πρέπει να υπάρχει συνείδηση. Έτσι σκέτο πώς; Έγινε μια αδικία και την είπε ο Караγκιόζης. Και τι έγινε; Μετέδωσε στον κόσμο ότι δεν έπρεπε να γίνει αυτό; Γιατί αν υπήρχε

τώρα караγκιόζης, σε άνθιση όπως ήταν παλιά, τώρα θα υπήρχε τέτοιο πράγμα, θα το βλέπαμε καθαρά. Αυτό μόνο οι ρεμπέτες τό 'χανε. Και μην εμπιστεύεστε και πολύ στη δισκογραφία. Τ' αλλάξαν όλα... Μια λέξη δεν άρεσε και πώς την αλλάζανε; Νομίζεις ότι πήγαινε ο καπετάν- λογοκριτής και έλεγε: «δεν την θέλω»; Όχι! Τού 'λεγε: «Έλα ρε Γιώργο» ας πούμε, του τάδε ρεμπέτη, «αυτό δεν είναι καθωσπρέπει λέξη, να βάλουμε μια άλλη».

Την εποχή που ζούσε η μάνα μου, δεν περίμενα εγώ ότι θα φτάσει σε αυτό το σημείο ο караγκιόζης, θα σας έφερνα στοιχεία, πολλά και φοβερά. Αν σου πω ένα πράγμα, τι θα σκεφτείς... ότι παίζαμε στον δρόμο με τους δίσκους, τους τσουλάγαμε. Με τους τενεκέδες τους πετάγαμε στα σκουπίδια... Πού να ξέρω εγώ ότι το ρεμπέτικο θα φτάσει στο σημείο αυτό;... Θησαυρός ολόκληρος. Πού να ξέρεις; Αν ήξερα θα είχα μια [φωτογραφική] μηχανή, έστω τρίποδη και [θα φωτογράφιζα...] τον Μανωλόπουλο αλλά και άλλους. Θα πήγαινα... Ακόμα και οι κοινωνιολόγοι της εποχής εκείνης και οι επιστήμονες δεν ασχοληθήκανε με αυτά τα πράγματα. Γιατί; Δεν βλέπανε οι τότε ότι είναι ένα πολιτιστικό είδος; Και δη η κομμουνιστική πλευρά. Λέτε χασικλήδες και τέτοια... Γιατί δεν πιάσατε τον Μάρκο να του πείτε: «Έλα εδώ ρε Μάρκο, εσύ είσαι ωραίος και γράφεις ωραία. Και γράψε ένα τραγουδάκι γι αυτό και γι αυτό». Παρά μου λέτε τώρα χασικλής και διάφορα άλλα, για να δικαιολογήσετε τη βλακεία που σας δέρνει μες στο κεφάλι. Ε! Πού 'ναι η προπαγάνδα σας, να πάτε να πλησιάσετε... Αυτός είναι συνθέτης, αυτός είναι ξακουστός, θα κάνει καλό. Πήγαινε, μίλησέ του. Πώς εμένα με πλησίασε στην Κατοχή ένας ξαφνικά και μού 'δωσε ένα βιβλιαράκι μαρξιστικό και το διάβασα και άλλαξε όλη η ζωή μου. Κάνουνε δουλειά οι άνθρωποι, δεν κλωτσάνε τον «απόβλητο», τον φέρνουνε κοντά και κοιτάνε να τον κάνουνε δικό τους. Και έρχεστε τώρα εκ των υστέρων να μας πείτε τον χασικλή και τον τάδε, λέμε ένα παράδειγμα τώρα, για τον Μάρκο...